

Om den gamle Grene kirke.

(I anledning af 50-året for dens nedrivelse.)

Ved sognepræst Johs. Brus.

Den bedste udsigt over Grene sogn får man fra »Ørnebjerg« mellem Hejnsvig og Billund. Derfra er det også let at få øje på den nuværende Grene kirke, skønt den ikke er særlig anselig, ja ikke engang har et tårn, men kun en beskeden tagrytter. Den ligger omtrent midt i sognet, hvilket sikkert var både praktisk og retfærdigt, da denne kirke blev opført i 1891; den udvikling, der siden er sket, kunde måske have gjort en anden beliggenhed ønskelig. Men selv nu har kirken dog en bedre beliggenhed for sognets beboere som helhed, end den gamle kirke havde eller måske nogensinde har haft.

Fra Ørnebjerg kan man også stadig få øje på stedet, hvor den gamle kirke lå, nemlig ved broen over Grene å (ikke Holme å, som der fejlagtig staar i »Trap«); det granhegn, som omgiver den gamle fredede kirkegaard, er let at få øje på i landskabet, og giver man sig tid til en afstikker til venste, når man har passeret broen, opdager man, at dens gamle kampestensdige stadig er bevaret, en skønhedsværdi, som den gamle kirkegaard har forud for den ny. Ligeledes rummer kirkegaarden ikke så få gamle gravminder med mere eller mindre tydelige indskrifter. Af selve

den gamle kirke er der her ikke længere direkte spor; indskriften på en vældig, utilhugget kampesten oplyser blot, at den gamle kirke lå her til 1891, det kunde have været tilføjet, at den havde en ca. 700-årig historie bag sig. — Vil man se direkte minder fra den gamle Grene kirke, må man videre til den ny. Forbindelsen mellem de to bygninger markeres allerede udvendig ved, at den ny kirkes sokkel består af tilhugne kampesten fra den gamle kirkes kor, ligesom klokken i tagrytteren er den samme, som havde sin plads i en klokkestabel ved den gamle kirke. Og inde i kirken vil vi finde den gamle kirkes døbefont, hellige kar, prædikestol m. m.

Alligevel taler minderne fra fortiden vel stærkest nede på den gamle kirkegård, der også efter egnens forhold er så idyllisk en plet, at det nok er umagen værd at opholde sig lidt der på en sommerudflugt for at lytte til den forsvundne gamle kirkes historie. Det bedste middel hertil er John M. Møllers fortræffelige samlerværk »Historiske oplysninger om Slaugs herred«. —

Hvad her skal forsøges, er at give et rids af den gamle kirkes historie, hvoraf nævnte bog giver grundtrækkene, der dog kan suppleres med oplysninger fra den gamle kirkeprotokol og fra de pågældende kirkeindberetninger til nationalmuseet 1874 og 1891, som kun delvis er udnyttet af John Møller. — Det er fattige forhold, vi får indblik i, og historiske sjældenheder er der ikke tale om.

At Grene kirke stammede fra den romanske tid fremgår af beskrivelsen hos John Møller, der tillige omtaler et sagn om, at Grene kirke skulde være opført af sten fra den i middelalderen undergåede kirke i Almstok; vi skal siden komme nærmere ind paa dette forhold. —

Et andet sagn (se »Vestkysten« 4/8 1924), som vil sætte Grene kirkes opførelse i forbindelse med en de tyske kolonister på Randbøl hede tiltænkt kirke i 18. århundrede, savner ethvert grundlag.¹⁾ Men begge sagnene er vel bl. a. udtryk for den tankegang, at et saa folkefattigt sogn, som Grene har været i ældre tid (i 1787 var der 179 indbyggere til et areal på 5570 ha.), ikke kunde antages at have haft egen kirke ret langt tilbage i tiden. Men i hvert fald det sidste sagn er også udtryk for helt manglende kendskab til de virkelige historiske forhold vedrørende Grene sogn og kirke.

Det er nemlig ganske klart, at Grene sogn har haft egen kirke lige fra 12.—13. århundrede eller måske endnu tidligere. Fremstillingen heraf hos John Møller kan uddybes og suppleres.

På historisk sikker grund er vi med kirkefortegnelsen i »Ribe oldemor«, Ribe domkapitels bekendte brevbog, påbegyndt ca 1290. — Dens fortegnelse over kirkerne i Ribe stift antages jo at stamme fra ca. 1340 (efter kirkehistorikeren P. Severinsen dog allerede fra 1325). I denne fortegnelse nævnes Grene kirke, men bl. a. også Almstok kirke. — Ved Almstok kirke er ganske vist tilføjet det *desolata* (»øde«), der ligesom andre kirker i stiftet må antages at sigte til, at disse kirker og menigheder har været udsat for den sorte døds hærgen 1349—50. I håndskriftet er tilføjelsen *desolata* også tydeligt af yngre oprindelse end selve kirkefortegnelsen. Almstok og Grene kirker har altså været i brug samtidig, før 1340; de står også opført til samme afgift: 2 »skilling«. Altså kan Grene kirke ikke være opført af sten fra den nedbrudte eller forfaldne Almstok kirke. Desuden viser de konstaterede rester af Almstok kirke, at den var bygget både af kampesten og af munkesten (jfr. navnet »røde kirke«), hvilket snarest tyder på, at

Almstok kirke har været yngre end Grene kirke, hvortil der udelukkende var anvendt kampesten; brugen af kampesten til kirkebyggeri faldt jo efterhånden bort, da man først herhjemme var blevet kendt med kunsten at brænde mursten, d. v. s. i tiden efter 1160.

Noget bestemt opførelsesår for Grene gamle kirke kan vi ikke opgive, — hvilket jo også hører til undtagelserne for de gamle landsbykirkers vedkommende; men det er fuldt berettiget at hævde, at den er blevet opført indenfor den samme store danske stenkirkebygningsperiode som over 90% af vore landsbykirker, tiden mellem ca. 1100 og ca 1250. — Om sognet så også før stenkirken har haft en trækirke kan ikke påvises, men muligheden derfor kan vel ikke uden videre afvises.

Der er intet påfaldende i, at kirken blev bygget ved en å, endda ikke så langt fra denne å's udløb i den anden å, der gennemstrømmer sognet og bliver til Varde å, thi den ældste bebyggelse har jo fulgt åløbene²); men da den anden å løber midt gennem sognet og ikke som Grene å langs den sydlige sognegrænse, må der have været særlige grunde for, at kirken netop er kommet til at ligge ved sognegrænsen mod syd, forudsat at sognegrænserne også den gang har været som nu. — Det tør i hvert fald antages (jfr. bl. a. Hal Koch »Danmarks kirke i den begyndende højmiddelalder« II, side 117ff), at også Grene sogn fra begyndelsen har været selvstændigt kirkesogn med egen sognepræst boende i sognet; om annexforholdet til Vorbasse forlyder der i hvert fald intet før reformationen.

Et andet spørgsmaal, der kan være grund til at standse lidt ved, er det, hvorfra de mange store sten, der har skullet bruges selv til en lille kampestenskirke, er skaffet? Selve Grene sogn har jo altid været stenfattigt. — De allerede omtalte sagn om kirkens op-

førelse kan sikkert også godt tages som senere udformninger af ældre sagn om, at stenene til kirken har måttet hentes udensogns fra. De Grene sognemænd har sikkert hentet stenene fra sognene mod syd, hvilket ikke kan forbavse, når vi tænker på, at andre landsbykirker i stiftet har fået deres bygningssten helt nede fra Rhinegnene.

For nu at vende os fra formodninger og sagn til det vidnefaste, så indeholder »Ribe oldemor« endnu en oplysning om Grene sogn, ovenikøbet af endnu ældre dato end kirkefortegnelsen, nemlig fra håndskriftets ældste indførsler 1291 ff. — Grene kirke omtales vel ikke direkte i denne oplysning, men sognet benævnes således (*parochia Grenæ*), at det klart nok er et kirkesogn, der tales om, og oplysningen giver i det hele et så interessant lille kulturbillede fra middelalderens Grene, at det fortjener at anføres i sin helhed³). Oplysningen kommer som led i fortegnelsen over, hvori underholdet til de enkelte kanniker ved Ribe domkapitel bestod: »Ligeså ydede i Grenæ sogn i Jellingsyssel en bestyrer 50 oste og et lille »mål« smør af hveranden ko og uld af fårene (som kaldes vul) og æg og dele af slagtekvæget samt trediedelen af afgrøden eller undertiden 2 øre rug (∴ ca. 60 skpr.) i stedet«. — Pudsigt og vistnok enestaaende indenfor »Oldemoders« højtidelige latin virker det at finde ordet for uld nærmere forklaret ved det tilsvarende jyske udtryk. — Af disse naturalier lader der sig sikkert også slutte til, hvad præsten har kunnet få ud af sin præstegård.

I det følgende vil vi søge at supplere, hvad John Møller meddeler om den gamle kirke.

Det er tydeligt, at der er sket visse forandringer med kirken i tidens løb, men dens grundplan synes ikke at være ændret. — Efter reformationen beskrives

den som »meget bygfalden«; det har vel været da, at dens romanske særpræg i stil (de små rundbuede, højtsiddende vinduer) omtrent er forsvundet ved istandsættelsen; måske har man da hentet sten fra Almstok kirkeruin, jvfr. sagnet. — Magnus Petersens indberetning fra 1891 erklærer, at saavel skib som kor er bygget af granit uden nogen særlig arkitektonisk mærkelighed. Koret, som er den ældste del af bygningen, er opført af veltilhugne granitkvadre med en simpel skrå sokkel ca. 1 fod fra jorden; granit-skifterne når kun ca. 4 alen højt op, medens 4 à 5 teglstensskifter danner den øverste del af muren (og stammer fra kirkens unægtelig tiltrængte forhøjelse i 1850); der er på ingen af korets sider spor af ældre, rundbuede vinduer. — Langhuset er uden sokkel, og murene er råt behandlede, uformelige granitsten; nogen portal eller oprindelige vinduer findes ej heller her. (De forhaandenværende vinduer i kor og skib vendte alle mod syd.) — Helms indberetning fra 1874 bemærker dog udtrykkelig, at højt oppe i korets østgavl sidder levninger af et lille oprindeligt, rundbuet vindu.

Kirkeprotokollen omtaler ombygning af våbenhuset i 1876, men ombygning af denne del af kirken (der var af tegl og ikke oprindelig) har sikkert oftere været nødvendig, mens det vel på grund af kirkens beliggenhed må antages, at våbenhuset også fra sin oprindelse har ligget på skibets nordside, skønt det sædvanlige var, at våbenhus blev bygget til på sydsiden (den gamle mandsindgang). At der intet spor er fundet af den tilbygning til koret (apsis), som også en del landsbykirker ellers har, er der intet påfaldende i; den engelske stil med flad korafslutning var almindelig udbredt herhjemme i den romanske stils tid.

Efter kirkeprotokollen skal nogle af den gamle kirkes mål anføres (og til sammenligning et par af

den ny kirkes, der har fast siddeplads til 200 mennesker.) Af de allermindste landsbykirker har den gamle Grene kirke dog heller ikke været.

Den gamle kirke.

	Længde	Bredde
Skib:	19 al. 5 tom.	12 al. 1 tom.
Kor:	9 al. 0 tom.	8 al. 5 tom.

Den ny kirke.

	Længde	Bredde
Skib:	25 al. 0 tom.	15 al. 6 tom.
Kor:	9 al. 5 tom.	11 al. 18 tom.

	<i>Murtykkelse. (gl.)</i>	<i>(ny)</i>
Skib:	1 al. 11 tom. (utilhugne sten)	22 ¹ / ₂ tom.
Kor:	1 al. 6 tom. (tilhugne sten)	—

Murhøjde (incl. forhøjelsen 1850)

Skib:	5 al. 10 tom.
Kor:	5 al. 3 tom.

Indberetningen fra 1891 meddeler, at væggene i skib og kor er pudset over de (også i koret) ujævne granitsten. Triumfbuen er ikke oprindelig, og de pudsede kragstensprofiler er af røde teglsten, ligesom den største del af buen synes at være af samme materiale. — Indberetningen fra 1874 siger, at der ganske mangler korbue, hvilket stemmer godt med, at kirkeprotokollen omtaler opførelse af en ny korbue i 1875. —

Hvad der ellers er at fortælle om kirken og dens inventar, vil vi tage i historisk rækkefølge; selv en lille fattig kirke i en afsides jysk hedeegn kan dog i al beskenhed være med til at fortælle eftertiden om den dels uforandrede, dels skiftende ramme om menighedens gudstjeneste gennem århundreder.

Sikkert lige så gammel som kirken selv er døbefonten,

der naturligvis oprindelig har haft sin plads ved kirkens indgang og først i nyere tid ligesom i den nuværende kirke kom til at stå i koret. Fra Helm's indberetning kan tilføjes: Kummen er rund, af betydeligt mindre omfang end sædvanlig, tværmålet foroven er kun ca. 20 tom. Nedefter har den en næsten konisk form. — Det er ikke underligt, at Helms finder de på yderfladen udhuggede figurer svagt og utydeligt fremstillet, thi ved Kirkesyn 1887 hedder det: døbefonten renses for maling(!). Nu kan figurerne — de som kristeligt symbol ofte anvendte løver — ses tydeligt. Dåbskanden er først anskaffet 1888, fadet er vel ældre.

Kirkeprotokollen fra 1862 omtaler, at der »som levninger fra pavedømmets tid« opbevares et låg til et røgelsekar og et Christusbillede. — Indberetningen fra 1874 taler om et spidst gennembrudt låg af et gammelt røgelsekar og tilføjer udtrykkelig, at mere end låget findes nu ikke. — Magnus Petersen siger i 1891: »Bag altertavlen ligger et broncerøgelseskar uden kæder, det fortjener at opbevares i en samling«. Så det beror vel på en delvis misforståelse, når J. M. oplyser, at et kar med låg blev afgivet til nationalmuseet.

Magnus Petersen beretter nærmere om Christusbilledet: stykker at et crucifix af egetræ ca. 1½ al. højt, og levninger af en Christusfigur, der har hørt til crucifixet. Begge dele var desværre så defekte, at de måtte anses for uanvendelige.

Kirkens ældste minde fra reformationsårhundredet var prædikestolen, der heldigvis kunde restaureres og benyttes i den ny kirke. — Den er tillige et minde om den første af de herredsfogeder i Slaugs herred, som vides at have boet i Grene sogn, næsten alle i Løvlund. Der kan sikkert ikke være tvivl om, at den Jens Leflund, som ifølge prædikestolens indskrift lod denne gøre i 1584, er den samme som herredsfoged

Jens Hansen i Løvlund. — Helm's indberetning siger om prædikestolen, at den er prydet med simple renaissanceudskæringer af stiliserede blomster på sidefladernes fyldinger. — Magnus Petersens indberetning er fyldigere; han taler om noget plumpt udskårne ornamenter, men karakteristiske i stil; den har 4 gamle fyldinger med forskellige ornamenter på hver. En femte fylding, ind mod væggen, er godt eftergjort i fyrretræ, men uden ornamenter. — Under den nuværende overstrygning af oliefarve ses det, at den har været malet med forskellige farver. Over stolen er til loftsbrædderne fastsømmet et lille fragment af et gennembrudt ornament, som muligt har hørt til en nu forsvunden lydhimmel.

Kirkeprotokollens beskrivelse fra 1862 omtaler denne lydhimmel som endnu i brug. Opgangen til prædikestolen er fra den nordre side. — Da stolen blev restaureret til brug i den ny kirke og fik tilføjet en 6. fylding svarende til de ovenfor omtalte 4 og med indskriften: »Restaur. 1891«, blev det nødvendigt mod sædvane at lade prædikestolen få opgang fra vest. — Den gamle kirke har sikkert ikke haft nogen rigtig prædikestol før den fra 1584; indtil da har man vel, som i den katolske tid, klaret sig med en pult i koret.

Måske fra samme tid, måske lidt ældre har præstens stol været, der havde sin plads i korets nordøstlige hjørne, og beskrives af Magnus Petersen: en lukket stol, som nu benyttes af præsten; den har nogen lighed med »skriftestole« fra Frøslev og Galtrup kirker på Mors og er fra midten af 16. århundrede, de udskårne lisener og buer er af jævnt godt arbejde. — Den vilde være værd at bevare, men har åbenbart været for medtaget dertil.

Den gamle kirkes alterbord — med indskrift fra 1588 af den daværende sognepræst for Vorbasse—

Grene — er beskrevet hos J. M. — Magnus Petersen kunde tænke sig restauration af forstykket, men også det har vist sig umuligt. — Om de 10¹/₂ tomme høje malmstager bemærker han, at de er uden skrift eller mærke.

Fra 17. århundrede er kirkeklokken, der ved den gamle kirke hang i en egestabel nordøst for koret. Indskriften oplyser, at den er støbt i Lybæk 1634, men om den straks er kommet til Grene kirke er vel ikke givet. Det må vel antages, at kirken har haft en anden klokke før denne, og netop under en af det 17. århundredes mange krigsplyndringer, der også gik hårdt ud over Grene sogn, kan den gamle klokke være gået tabt. — Magnus Petersen beskriver den som en lille, smuk og velbevaret malmklokke 15 tom. høj (selve klokkelegemet) og forneden 20 tom. i diameter.

Efter indberetningerne og kirkeprotokollen skal altertavlen beskrives lidt nærmere, skønt indberetningerne bruger endnu mindre rosende ord om den end J. M. — Den havde forneden 2 pedestaler, på fladen imellem malede skriftsprog (Ap. G. 15, og Rom. 10,9) og ligeså et ovenover billedet (Johs. 6, 35). På hver pedestal stod en søjle af plump form; de bar en frontespids og en arkitrav; det var et mådeligt arbejde fra slutningen af 17. århundrede. Skønt hverken tavle eller billede var brøstfældige eller beskadigede, kunde de ikke anbefales til brug i en ny kirke. — Selve billedet opbevares dog stadig i den ny kirke.

Fra slutningen af 17. århundrede stammede også nadverkalk og disk samt de to ligsten, der i den gamle kirke havde deres plads i gulvet foran koret. Den ene ligsten minder om herredsfogeden Niels Clemensøn; det har vel været i anledning af hans tiltrædelse som herredsfoged i 1685, at han og hans hustru forærede kirken en grøn blommet damaskes

messehagel, stafferet med sølvgaloner. (Mon den har været i brug, lige til der i 1860erne anskaffedes en messehagel af den nuværende type?). — Niels Clemesøn var 60 år gammel, da ægteparret skænkede sølvkalk og disk til kirken til afløsning for de ældre af tin, der omtales 1685. — Ligstenene er åbenbart lavet, mens begge ægtefæller endnu var i live, da dødsårene aldrig er blevet indhugget i de dertil bestemte felter. Om det Christusbillede, der findes foroven på Niels Clemesøns ligsten, siger Magnus Petersen, at det er en medaillon i relief af Christus med korsglorie; han holder en le i venstre hånd og verdenskuglen i højre. Efter mindeindskriften ses spor af et skriftsprog. — Ifølge indberetningen synes der virkelig at have været begravelser under ligstenene, hvorfor Magnus Petersen ikke ved, om stenene bør flyttes; — dette er altså alligevel sket.

Magnus Petersens beskrivelse af de fundne rester af sene kalkmalerier er anført hos J. M. — Selve indberetningen fra 1891 er lidt afvigende; den øverste maling fra ca. 1700 omtales her som mørkebrun, og den nederste som næppe mere end et halvt hundrede år ældre og udført i brune og sorte farver; det hele var noget frastødende i udseende og uden værd.

Vi skal nu afslutte beskrivelsen af den gamle kirke. Kirkeprotokollen siger i 1862, at loftet i hele kirken var lagt af (malede) fyrrebrædder på bjælker af samme materiale undtagen i koret, hvor de var af eg; gulvet var overalt lagt med mursten. Vinduerne var omtrent kvadratiske på nær et enkelt smalt; de var størst i skibet (1 al. 14 tom.); glasset i det ene korvindue (det smalle) indfattet i bly, de andre i træ. Der nævnes 38 kirkestole uden døre, alle med ryglæn uden fylding. Den solide egetræs kirkeblok lige ud for kirkedøren (fra våbenhuset) ved den søndre stole-

række har åbenbart været ældre. — Der var anbragt fodskamler, men kakkelovn nåede der aldrig at komme i den gamle kirke. Pastor Otto Sommer fortæller fra sin tid (1886ff), at »den gamle Grene kirke var ganske lille, yderst brøstfældig og fugtig, regnen dryppede ned, og der var så iskoldt om vinteren, at kvinder og mænd sad i deres tykkeste kavajer og havde sivsko stående i stolestaderne«. — Det må dog tilføjes, at efter 1885 udførtes næsten ingen af de udsatte reparationer, fordi der påtænkte opførelse af en ny kirke.

Kirkegårdslågerne (der var kun én indgang, den mod nord ud for våbenhuset) bestod af fyrretræsgitter, ophængt ved egestolper, senere blev der dog anbragt jerngitterlåger. — Det er mange slægtled af Grene sogns beboere, der har fundet deres sidste hvilested på den lille 77½ al. × 56 al. store kirkegård indenfor kampestensdiget. Det er fortalt mig, at man bl. a. er stødt på en større fællesbegravelse, der skulde stamme helt fra den sorte døds tid. Selv om det har været en epidemibegravelse, er det dog vel usikkert, om den virkelig var fra midten af 14. århundrede, men iøvrigt vidner jo netop desolota-kirkerne i »Ribe oldemor« om, hvor nær ødelæggelsen har været også ved Grene sogn, så man er vel næppe heller gået helt fri her.

Som det let vil ses, er bogen om »Slaugs herred« en hovedkilde også for meget af det i denne afhandling meddelte.

1) jfr. J. M. side 102 ff. 2) En kendsgerning er det også, at den sydlige del af sognet, før sandflugten fik magt i 17. årh., havde bedre jord end senere. 3) Antydnet hos J. M. og anført i Oluf Nielsens gamle skrift om Slaugs herred fra 1868. Den latinske text kan efterses i »Oldemoder« side 65; der er enkelte indskud af senere datum i texten.
